

Кримінальне право та криминологія

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18950538>

Дезертирство у кримінальному праві: історія та міжнародний досвід

Олена Драган,

доктор юридичних наук, професор,

Заслужений юрист України,

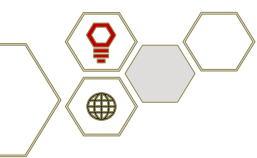
завідуюча кафедри кримінального права, процесу та криміналістики

Київського університету інтелектуальної власності та права,

м. Київ, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-5696-6360>

Прийнято: 14.02.2026 | Опубліковано: 28.02.2026

Анотація. Дезертирство завжди вважалося однією з найсерйозніших загроз для армії будь-якої держави, оскільки без дисципліни, організованості військові формування втрачають свою бойову ефективність і здатність виконувати стратегічні завдання. Так, французький імператор Наполеон Бонапарт, підкреслював критичну важливість суворого контролю над військовою службою та відповідальності солдатів перед державою. Стаття присвячена історико-правовому аналізу кримінальної відповідальності за дезертирство в Україні. Автором розглянуто положення Кримінальних кодексів УРСР 1922, 1927, 1960 років, а також діючого КК України 2001 року. Здійснено аналіз складу даного кримінального правопорушення, зроблено акцент на наявності у складі спеціальної мети — ухилення від військової служби. Проаналізовано сучасні підходи до диференціації відповідальності залежно від мотивів, умов служби та психологічного стану військовослужбовця. На основі порівняльного аналізу іноземних вчених

вказано на необхідність поєднання ефективної військової дисципліни з принципами гуманізму, прав людини та міжнародного гуманітарного права. Окремо розглядаються особливості кримінально-правового регулювання дезертирства в умовах воєнного стану, що передбачають застосування диференційованої відповідальності та врахування екстраординарних обставин. Дослідження дозволяє простежити еволюцію підходів до кримінальної відповідальності за дезертирство, визначити тенденції сучасної практики та окреслити напрямки вдосконалення законодавства у сфері військової дисципліни.

Ключові слова: дезертирство, військові кримінальні правопорушення, мотиви, військовослужбовці, мета, кримінальна відповідальність, історико-правовий аналіз, воєнний стан, склад кримінального правопорушення, органи прокуратури, процесуальне керівництво.

Desertion in Criminal Law: History and International Experience

Olena Dragan,

Doctor of Law, Professor,

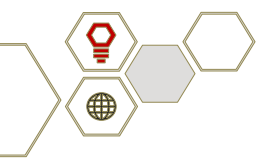
Honored Lawyer of Ukraine,

Head of the Department of Criminal Law, Procedure, and Criminalistics

Kyiv University of Intellectual Property and Law,

Kyiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-5696-6360>

Abstract: Desertion has always been considered one of the most serious threats to the army of any state, since without discipline and organization, military formations lose their combat effectiveness and their ability to carry out strategic tasks. Indeed, the French Emperor Napoleon Bonaparte emphasized the critical importance of strict control over military service and the responsibility of soldiers to

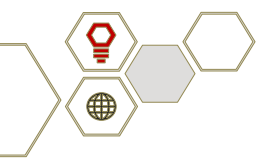

the state. The article is devoted to a historical and legal analysis of criminal liability for desertion in Ukraine. The author examines the provisions of the Criminal Codes of the Ukrainian SSR of 1922, 1927, and 1960, as well as the current Criminal Code of Ukraine of 2001. The study analyzes the elements of this criminal offense, with particular emphasis on the presence of a specific intent — evasion of military service. Contemporary approaches to differentiating liability depending on the motives, service conditions, and psychological state of the servicemember are also considered. Based on a comparative analysis by foreign scholars, the necessity of combining effective military discipline with the principles of humanism, human rights, and international humanitarian law has been highlighted. Particular attention is given to the features of criminal-law regulation of desertion under martial law, which involve the application of differentiated liability and the consideration of extraordinary circumstances. The study allows tracing the evolution of approaches to criminal liability for desertion, identifying trends in contemporary practice, and outlining directions for improving legislation in the field of military discipline.

Keywords: desertion, military criminal offenses, criminal liability, historical and legal analysis, martial law, motives, servicemembers, goal, prosecution authorities, procedural guidance.

Постановка проблеми. Французький імператор Наполеон Бонапарт говорив, що дезертирство — це смерть армії. Ця заява відображає важливість дисципліни в військових формуваннях, адже без них будь-яка армія втрачає бойову спроможність.

Історичний досвід свідчить, що ставлення до дезертирства і механізми його кримінального переслідування змінювалися залежно від політичних умов, типу державності та характеру збройних конфліктів. Актуальність ретроспективного аналізу зумовлена тим, що сучасне українське законодавство у сфері військових злочинів значною мірою сформувалося під

впливом попередніх правових моделей, але водночас перебуває у стані активної трансформації під впливом тривалого воєнного стану.

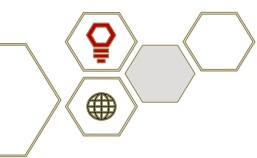
Стан дослідження. Проблематика кримінальної відповідальності за дезертирство не є новою для правової науки. У працях вітчизняних учених М. І. Хавронюка, В. Я. Тація, О. М. Джузи, В. О. Навроцького, М. І. Мельника, А. В. Савченко дезертирство розглядається як один із найбільш небезпечних військових злочинів, що посягає на встановлений порядок проходження військової служби. Наявні сучасні дослідження свідчать про необхідність комплексного оцінювання дезертирства як явища в умовах воєнного стану.

Метою статті є аналіз історичного та сучасного підходу до криміналізації дезертирства в Україні з урахуванням іноземного досвіду та міжнародних стандартів, а також визначення принципів диференційованої кримінальної відповідальності військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Поняття дезертирства надається законодавцем у ч. 1 ст. 408 Кримінального кодексу України. Відповідно до положень вказаної статті дезертирство - це самовільне залишення військової частини або місця служби з метою ухилитися від військової служби, а також нез'явлення з тією самою метою на службу у разі призначення, переведення, відрядження, відпустки чи з лікувального закладу [1].

У вказаній правовій нормі робиться акцент на суб'єктивний елемент, а саме мету ухилення від служби, яка відрізняє дезертирство від інших форм тимчасового самовільного залишення служби. Як зазначає М. І. Хавронюк, «у будь-якій армії дезертирство традиційно визнається одним із найбільш небезпечних злочинів, оскільки підриває боєздатність війська та авторитет державної влади» [3, с. 412].

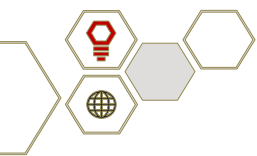
У праві античних держав дезертирство каралося надзвичайно суворо — аж до смертної кари та конфіскації майна. Так, у Стародавньому Римі самовільне залишення військової служби розцінювалося як посягання на

державу та тягло за собою покарання у вигляді смертної кари або продажу винного в рабство. Як зазначає Т. Моммзен «римське військове право виходило з безумовного обов'язку воїна залишатися в строю за будь-яких обставин, а дезертирство розцінювалося як форма державної зради» [4, с. 287]. Подібні підходи простежувалися і в праві Давньої Греції, де ухилення від військової служби або втеча з поля бою призводили до втрати громадянських прав та суспільного осуду. Аналогічні підходи характерні і для середньовічних військових статутів, у яких дезертирство ототожнювалося зі зрадою сюзерену.

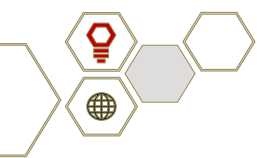
У середньовічному праві військова служба мала персональний характер, а васальна присяга на вірність передбачала безумовне виконання військового обов'язку. Як зазначає Г. Берман «порушення військової присяги в середньовічному праві трактувалося не як дисциплінарне порушення, а як тяжкий злочин проти феодального порядку» [5, с. 214]. Такий підхід був зумовлений персональною залежністю воїна від сюзерена, а також відсутністю інституту прав людини в сучасному розумінні, що унеможливлювало будь-яке виправдання відмови від військової служби.

На українських землях перші системні норми щодо відповідальності за дезертирство формувалися у складі правових систем інших держав. Так, Військовий Статут 1716 року, запроваджений Петром I, передбачав тілесні покарання, заслання, каторжні роботи та смертну кару за самовільне залишення служби, особливо в умовах війни. Як зазначається у Статуті, «солдат, який утік з полку або залишив службу без дозволу, підлягає найсуворішому покаранню задля науки іншим». За висновками О. М. Джужі «військово-кримінальне право Російської імперії розглядало дезертирство як одну з найнебезпечніших форм посягання на військову службу, що зумовлювало надмірну суворість санкцій» [6, с. 97]. Зазначені підходи істотно вплинули на подальший розвиток правового регулювання військових злочинів на українських землях у складі інших державних утворень.

Кримінальні кодекси УРСР 1922, 1927, 1960 років передбачали відповідальність за дезертирство як самостійний склад злочину проти військової служби. Як зазначає М. І. Хавронюк, «радянське кримінальне право формувалося в умовах постійної мобілізаційної готовності, що зумовлювало жорстке ставлення до будь-яких проявів ухилення від військової служби» [3, с. 418].

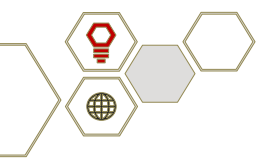
При цьому, військова дисципліна розглядалася як безумовна цінність, а особа військовослужбовця — передусім як елемент державного механізму. Як зауважує В. Я. Тацій, «кримінально-правова охорона військової дисципліни в СРСР була спрямована насамперед на забезпечення керованості збройних сил, а не на баланс між обов'язком і правами військовослужбовця» [7, с. 356]. У цьому контексті будь-які мотиви дезертирства, зокрема пов'язані з психічним станом або надзвичайними умовами служби, не розглядалися як обставини, що можуть пом'якшувати кримінальну відповідальність. Особливої репресивності відповідальність за дезертирство набула в період Другої світової війни. Воєнні реалії спричинили подальше посилення кримінально-правових санкцій та спрощення процедур притягнення до відповідальності. Відомий наказ Народного комісара оборони СРСР № 227 від 28 липня 1942 року «Ні кроку назад» фактично ототожнював відступ з бойових позицій і дезертирство зі зрадою Батьківщини. У наказі прямо зазначалося, що «панікери й боягузи повинні знищуватися на місці», що легітимізувало позасудові репресії щодо військовослужбовців [8]. Така практика сприяла формуванню стійкої каральної традиції у сфері військової юстиції. За висновком О. М. Джужі, «воєнно-кримінальна політика радянської держави у роки війни була спрямована не стільки на правове регулювання поведінки військовослужбовців, скільки на підтримання дисципліни шляхом страху покарання» [8, с. 201].

Подальший розвиток цієї моделі кримінальної відповідальності за дезертирство знайшов відображення у Кримінальному кодексі УРСР 1960 року, який систематизував військові злочини в окремому розділі та остаточно закріпив дезертирство як один із найбільш суспільно небезпечних злочинів проти встановленого порядку проходження військової служби. Зокрема, згідно ст. 241 КК УРСР 1960 року, дезертирством визнавалося самовільне залишення військової частини або місця служби з метою ухилитися від військової служби, а також нез'явлення на службу з тією ж метою. Характерною особливістю зазначеної норми було поєднання формально визначених ознак складу кримінального правопорушення з широкими можливостями для репресивного тлумачення. Як зауважує В. О. Навроцький, «радянське кримінальне право у сфері військових злочинів свідомо формувалося як інструмент жорсткого дисциплінарного впливу, у якому пріоритет надавався інтересам держави, а не правовому статусу особи» [9, с. 372]. Санкції за дезертирство передбачали тривалі строки позбавлення волі, а в окремих випадках — посилення відповідальності в умовах воєнного часу або бойової обстановки.

У своїх наукових працях М. І. Мельник підкреслює, що «радянська кодифікація 1960 року не пододала каральної логіки у сфері військових злочинів, а лише надала їй більш системного й стабільного характеру» [10, с. 261]. Це виявлялося, зокрема, у відсутності альтернативних заходів відповідальності та мінімальних можливостях для індивідуалізації покарання. Як слушно зазначає М. І. Хавронюк, «значна частина підходів до криміналізації дезертирства, закладених у КК УРСР 1960 року, була механічно відтворена у кримінальному праві незалежної України» [3, с. 421].

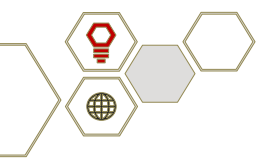
Прийняття Кримінального кодексу України 2001 року ознаменувало новий етап в частині регламентації військових кримінальних правопорушень. Відповідно до ст. 408 КК України дезертирство визначається як самовільне

залишення військової частини або місця служби з метою ухилитися від військової служби, а також нез'явлення на службу з тією ж метою. За своєю юридичною природою зазначений склад кримінального правопорушення майже повністю відтворює положення ст. 241 КК УРСР 1960 року. Як зазначає М. І. Хавронюк, «попри зміну політичної системи, законодавець зберіг радянську модель криміналізації дезертирства, обмежившись термінологічними та редакційними уточненнями» [3, с. 533].

Водночас новий Кримінальний кодекс запровадив низку принципових положень, насамперед закріплення принципів верховенства права, законності, справедливості та індивідуалізації покарання. Як підкреслює В. О. Навроцький, «у сучасному кримінальному праві дезертирство не може розглядатися виключно як посягання на державний інтерес без урахування правового статусу військовослужбовця» [6, с. 489]. Ключовим елементом складу дезертирства в КК України є спеціальна мета — ухилитися від військової служби. Саме вона є основною ознакою, що дозволяє відмежувати дезертирство від самовільного залишення військової частини або місця служби, передбаченого ст. 407 КК України. А. В. Савченко зазначає, що «відсутність належного доведення мети ухилення від військової служби свідчить про відсутність складу дезертирства, навіть якщо факт самовільного залишення частини мав місце» [11, с. 312]. Разом з тим, на думку М. І. Мельника «тривале перебування в зоні бойових дій, бойовий стрес та психологічне виснаження не можуть ігноруватися при оцінці суспільної небезпечності дезертирства» [10, с. 274]. У цьому контексті дедалі актуальнішим стає питання диференціації кримінальної відповідальності залежно від конкретних обставин вчинення діяння.

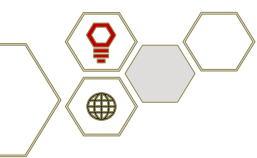
Ключову роль у забезпеченні законності під час розслідування випадків дезертирства відіграють органи прокуратури України, які повинні здійснювати процесуальне керівництво, у тому числі перевіряючи мотиви і

обставини, що призвели до самовільного залишення служби. Органи прокуратури також здійснюють функцію підтримання публічного обвинувачення в суді. Таким чином, діяльність органів прокуратури поєднує суворе дотримання військової дисципліни з гарантуванням законності та прав людини, що сприяє одночасному забезпеченню обороноздатності держави та принципів справедливості [16].

На нашу думку, такий підхід кореспондує з іноземним досвідом. Так, іноземні дослідники А. Е. Коен, Дж. Бест, М. Драмбл, Д. Шиндлер у межах порівняльно-правових досліджень аналізують дезертирство крізь призму поєднання вимог військової дисципліни та стандартів захисту прав людини. Зокрема, А. Е. Коен, Е. А. Познер зазначають, що «ефективна система військової юстиції повинна забезпечувати боєздатність армії, не перетворюючись водночас на інструмент непропорційної кримінальної репресії» [12, с. 211]. Диференціація відповідальності, на їх погляд, є необхідною умовою дотримання принципу справедливості.

Дж. Бест, аналізуючи історичний розвиток військових злочинів у державах Заходу, зазначає, що сувора криміналізація дезертирства є характерною насамперед для періодів тотальних війн, тоді як у стабільні періоди перевага надається гнучким правовим механізмам реагування [13, с. 98]. На його погляд, це дозволяє враховувати індивідуальні мотиви та обставини поведінки військовослужбовця. М. Драмбл, розглядаючи дезертирство з позицій міжнародного кримінального права, наголошує, що «кваліфікація дезертирства без урахування психологічного стану особи та умов ведення бойових дій суперечить сучасному розумінню принципу індивідуальної кримінальної відповідальності» [14, с. 143]. Учений підкреслює, що саме контекст збройного конфлікту має визначальне значення для оцінки ступеня суспільної небезпечності такого діяння. У свою чергу, Д. Шиндлер звертає увагу на те, що міжнародне гуманітарне право не містить

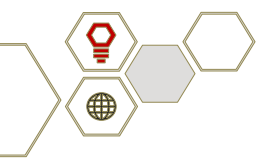

прямої заборони дезертирства, залишаючи це питання у сфері національного кримінального регулювання. Водночас, він зазначає «держави зобов'язані забезпечувати, щоб застосування кримінального законодавства щодо військовослужбовців відповідало мінімальним стандартам захисту прав людини навіть в умовах збройного конфлікту» [15, с. 39].

Висновок. Аналіз історичного розвитку кримінальної відповідальності за дезертирство засвідчив, що підходи до кваліфікації та покарання військових, які самовільно залишають службу, змінювалися залежно від політичних умов, типу державності, характеру збройних конфліктів. Кримінальні кодекси УРСР 1922, 1927 та 1960 років закріплювали дезертирство як самостійний склад злочину проти військової служби, при цьому пріоритет надавався державним інтересам над правами військовослужбовця. З прийняттям КК України 2001 року ключові елементи складу дезертирства залишились, разом з тим було запроваджено принципи пропорційності покарання, верховенства права та індивідуалізації відповідальності, що відповідає сучасним демократичним стандартам. Аналіз досліджень іноземних вчених засвідчив, що ефективна система військової юстиції повинна поєднувати забезпечення боєздатності армії з принципами справедливості, гуманізму та захисту прав військовослужбовця. Особлива увага повинна при цьому приділятися диференціації відповідальності залежно від мотивів, умов служби та психологічного стану військовослужбовця, що є особливо актуальним в умовах воєнного стану. Таким чином, сучасне українське законодавство щодо дезертирства має ґрунтуватися на комплексному підході, який поєднує історичний досвід, сучасні наукові концепції та міжнародні стандарти.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.

3. Хавронюк М. І. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. К.: Юрінком Інтер, 2020.
- 4 Mommsen T. *Römisches Strafrecht*. – Leipzig, 1899.
- 5 Berman H. J. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. – Cambridge: Harvard University Press, 1983.
6. Джужа О. М. Військові злочини: історико-правовий аналіз. К.: Наукова думка, 2016.
7. Тацій В. Я. Кримінальне право України. Особлива частина. Х.: Право, 2019.
8. Джужа О. М. Військові злочини: теорія та практика. К., 2018.
- 9.Н авроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина. Львів, 2021.
10. Мельник М. І. Кримінально-правова політика: проблеми теорії. К., 2019.
11. Савченко А. В. Військові злочини у кримінальному праві України. К., 2021.
12. Cohen A. E., Posner E. A. *Military Justice and the Laws of War*. Chicago, 2016.
13. Best G. *War and Law Since 1945*. Oxford, 1994.
- 14 Drumbl M. A. *Atrocity, Punishment, and International Law*. Cambridge, 2007.
15. Schindler D. *The Different Types of Armed Conflicts According to the Geneva Conventions*. 1979.
16. Про прокуратуру : Закон України № 1697-VII від 14.10.2014. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 41.